

TE AHI KĀ

Nā Professor Pou Temara

Ko te ahi kā te mauri o te mana o te hapū ki te whenua

Ariā: Ko te urutaumatua o tēnei tuhinga, ko te matapaki i te ahi kā. He aha tēnei tikanga? I pēhea i ara ake ai? He aha ōna mātāpono, ōna taipitopito? Koia te tūāpapa mō te tuhinga nei. Tuarua, ko te wānanga i te tikanga Māori me ōna rerenga pērā i te whakapapa. Ko te pātai ka puta i tēnei wāhanga o te wānanga ko tēnei nā, he aha te wāhi o te whakapapa ki te ahi kā? Ko te ngako o tēnei tuhinga ko te wetewete i te tikanga ahi kā kia whai tikanga ai te whakataukī nei, 'ko te ahi kā te mana o te hapū ki te whenua'.

Te ahi kā - he whakamārama

Ko te ahi kā te mauri o te mana o te hapū ki te whenua. He tohu ora te ahi kā, e tohu ana kai te ora te tangata, e tohu ana hoki ki tōna rangatiratanga ki te whenua. Kāore te Māori o ōnamata e tahu ahi mō te kore kiko noa iho te take, i te mea ka kitea te auahi o tōna ahi e te hoariri. Ka tahuna e ia taua ahi i runga i tana whakapono nōna te whenua, ko ia te mana o taua whenua, ka mutu, kai a ia te pakihwi kaha me te nguha ki te tū atu hai pākairiri mō taua whenua me ōna tāngata, ōna rawa, ōna kai mē ōna taonga katoa. Kia tūpato te tangata, te rōpū, te taua tahawhenua, kai takahia te mana o te ahi kā o te tangata me tōna hapū. Inā takahia, ākene ko te otinga atu o te kaitakahi ko te umu nā te ahi kā ōna kōhatu i tahu kia wera.

He tikanga Māori te ahi kā, ko tōna pūtaka kai roto i ngā iho matua o te ao Māori. Ko te ahi te taonga a ngā atua ki te Māori, tuatahi, mā roto mai i te uira a Tāwhirimātea, ka tuki te tao uira ki te whenua ka mura, ā, ka tahuna te whenua. He ahi atua te ingoa o tēnei momo ahi. Ko te ahi a Tāwhirimātea he mea whakawetiweti i te Māori i runga i tōna kūare ki te hao i te ahi hai oranga mōna (Te Whare Kōrero o Tūhoe, Waimana, 1997). Tuarua, ko te taonga a Mahuika (Best, 1952, wh47) ki te tangata mā roto mai i ōna koikara, nā Māui i hangarau, ka rere ngā uri o Mahuika ki roto i te kōkōmuka me te taraire, ki reira huna ai. Nā Māui anō i hura ngā uri nei, kātahi ka hikahikatia te kōkōmuka rāua ko te taraire, hā, mea rawa ake kua auahi, ka roa, ehara, kua mura. Ka ākona e ia ki a huhua mā, inātata i mōhio ai te tangata ki te hao i te ahi hai oranga mōna, hai tunu i ana kai o te ngāhere, i ngā hua a Toikairākau, i te kōuka, i te hīnau, i te pōkere tawa, tae noa ki ngā hua o te puanui a Tāne. Nā te ahi i mōhio ai te tangata Māori ki te hauhake i ēnei kai, ki te whakamahi hoki i te ahi hai tao i aua kai.

Ko te ahi te kaiwhakamahana i te kiri me te ngākau. Ko te ahi te wāhi huihuinga o te whānau i ngā wā o te makariri, ko te ahi te huihuinga o te whānau i ngā pō, kai reira rātau e kōrero ana i ngā mahi kua oti me ngā mahi kāore anō kia oti, e whakatakoto ana hoki i ngā rautaki mō ngā mahi kai mua i te rae. I roto i ōna whare whakakeke, i ōnā whare auahi, ko te ahi te kaiwhakamahana i te whare i ngā hāora o te whakatā, i ngā hāora e whakaora ai te tangata i tōna toiora i a ia e moe ana. Ka whakatapua te wahi o te ahi, ka kia ko taku-ahi-te-kā, ko takuahi te whakarāpopototanga (Te Whare Kōrero o Tūhoe, Ruatāhuna, 2001).

Ko te ahi kā hoki te tohu ki tō rātau roa e noho ana ki runga i taua whenua. Koinei te ahi kā roa. Ehara i te mea me kā taua ahi i ngā wā katoa ki te wāhi kotahi, engari me kā te ahi ki tētahi wāhi o te rohe whenua o te hapū. Ko te take he iwi tītakataka te Māori i runga i ōna whenua. Ākene pea i ngā wā o te raumati, ka noho kē mai rātau i te taha moana, ā, kua hōtoke e uru atu ai ki te mātahi o te tau, kua neke ki te ngāhere ki te hauhake i ngā hua a Tāne. Koinei hoki te whakaaro o te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi i ta rātau ripoata o te tau 1993 (Pihama, 2005, wh10).

....ahi kā or ahi kā roa, the principle of keeping fires burning on the land was a symbol of long standing occupation. This did not necessarily mean continuous settlement but it did mean continued use such as seasonal visits for fishing or birding in which temporary encampments might be made. If occupational right were not maintained the fires grew cold and after three or four more generations the fires may be regarded as being extinguished or ahi mātaotao.

Kai roto hoki i te iho matua o te ahi kā, ko ngā tāngata nā rātau te mahi ki te tahu i taua ahi, ki te whakaemi wahie, ki te kōmutumutu i te ahi kia mura tonu. Ehara te manaaki i te renga o te ahi i te mea māmā, he mahi uua tērā.

Waihoki, he wā tōna ka whai wāhi aua tāngata ki ngā kōrero whakatau i ngā kaupapa a te hapū. Kai runga ake tō rātau mana i ō te hunga kai waho e noho mai ana. Kai te ahi kā ngā tohu ora o te marae. Tōna tikanga, kai a rātau te ngākau whakaaro nui, te hinengaro whakaaro mārama, ko rātau te hunga whakahaere i te ahurea me ngā tikanga o te marae me te hapū (D. Ratana, kōrero ā waha, 2001).

Ko te mana o te ahi kā, kai roto i te hapū. Kāore e pokanoa te ūkuhu atu o te tangata ki tēnei mana. I roto i ngā whakatau nui a te hapū, kua kore e whai wāhi te tangata i raro i te whakapapa anake, ki te whakatau kaupapa hapū i

runga ake i ngā tāngata kua roa e whakahaere ana i te hapū. Kua reiputa rātau e noho ana i te marae, e noho pātata ana rānei ki te marae, ka mutu, kai reira rātau e whakatau ana i ngā kaupapa o te marae me te hapū, ko rātau ngā waewae, ngā rae tōtā me ngā ringa raupā o te marae me te hapū. Ko rātau anō hoki ngā pā whakawairua o te marae, te hunga pupuri i tōna mauri me tōna mana. Ka ora te mauri ka whai mana te hapū. Koinei te whakakikokikotanga o te ahi kā (D. Ratana, kōrero ā waha, 2001). Ki te kōrero a Te Kapunga Dewes (W. Ngata, kōrero ā waha, 2011) mō Ngāti Porou, “E rua ngā Ngāti Porou, ko Ngāti Porou kai roto i te taiapa, me Ngāti Porou kai waho i te taiapa”. Ki te matapakitia, e kōrero ahi kā ana a Te Kapunga. Ko Ngāti Porou kai roto i te taiapa te ahi kā. Mō te hunga kai waho i te taiapa, taihoa ake e kōrero ai mō rātau.

He nui ngā aho e mau ai te mauri ora o te hapū; tuatahi ko tōna kaha ki te whāngai i te manuhiri, ko tōna toa ki te pupuri i te mana o ōna whenua me tōna kaha ki te whakahaere tika i ana tikanga. Nā roto mai i te kaha o te tangata ki te whakatutuki i ēnei mātāpono, ka pū ō rātau mana ki roto i te hapū, ka kitea tō rātau kaha, ka tautokona hoki rātau hai waha kōrero mō te iwi.

Ki te kore te tangata e kaha ki te kōmutumutu i tōna ahi ka weto te ahi, ka weto hoki tōna mana hapū. Ka noho tonu tōna hono whakapapa hei ara hokinga atu mōna ki te tahu anō i tōna ahi i runga i te tikanga. Kāore e taea e te tangata te hoki māori atu ki te tahu i taua ahi, kāo, me whai rawa ia i ngā tikanga e tika ana, kātahi anō ka āhei (D. Ratana, kōrero ā waha, 2001).

Nō reira e kī ana ahau, ko te maramatanga kai roto i te ahi kā ko tēnei nā; he paringa tai tangata ōte hapū, he timunga tai tangata ōte hapū, ka ora, ka mate te tangata. Ka maumahara tonutia ngā waha kōrero me ngā hononga tangata, engari ko te i-nāiane o te hapū, e whirinaki ana ki tētahi uepū hai whakahaere i ngā mahi, hai whakatau i ngā kaupapa o te hapū me te marae. Koinei te ahi kā.

I ōneherā wā, mā te maha ringaringa me te ihu oneone e oti pai ai ngā mahinga me ngā haukaketanga kai, mā te maha tangata anōhoki e puta ai te iwi i ngā pakanga ki te tautāwhi i ō rātau pā me ō rātau whenua, i ā rātau rawa me tō rātau toiora. Mā roto mai i te whakatinana a ia tangata o te hapū i tōna mana ahi kā e puta ai ō rātau ihu. Ki te kore he tangata kua kore he hapori hapū.

I tēnei wā kai te pumau tonu tērā tikanga. E ora ai te hapū, me mātua whai hapori tangata hai whakatutuki i āna mahi. Mā konei hoki e pūmau tonu ai te mana o te hapū. Ko aua mahi, he mahi i muri, he taka kai, he horoi utauta, he horoi whare paku i ngā huihuinga marae. I ēnei wā o te hekenga nui ki ngā tāone noho ai, kua whakatōpū haere ngā marae i a rātau. He iwi kotahi hoki i runga i ngā whakapapa. Mā te mahi tahi e tutuki pai ai ngā mahi o te marae. Kai roto i a Tūhoe e whakatinanatia ana tēnei tikanga o te mahi tahi i runga i te kore tangata. Ka hua mai ko te pae nekeneke o Ruatāhuna rāua ko Rūatoki.

Otiia, me hohoro te kī i konei, ahakoa te mahi tahi o ngā hapū, ko te mana anō kai te ahi kā. Ahakoa ko ngā ringa mahi i ngā hereimu marae, ko te pae nekeneke rānei, e mātau ana rātau ki te mana o te ahi kā.

Kai roto anōhoki i ngā hapū ngā poari kaitiaki whenua me ngā kaporeihana. Ka taea te kī ko te hunga e haere ana ki ērā huihuinga, nō te hapū kotahi. Ko taua momo ahi kā anō rā.

Ko te take i tipu ai te ahi kā, na te mea he tau hokohoko te āhua o te Māori kia ora ai ia. Kai roto i tēnei kaupapa tau hokohoko te whakaaro, he utu mō te whakatōi ngā tika o te hapū. Ki te kore e utua aua tika, ka mōnenehu haere aua tika hapū.

Otirā, he mātāpono ā te Māori hai ārahi i a ia ki te tohu tika me pēhea te whakawā i te tangata mana ahi kā me te whakatau kaupapa hapū. Ko ēnei mātāpono, ko te manaakitanga, ko te aroha, ko te whakaiti me ngā mātāpono e whakaatu ana i te ngākau whakaaro nui. Engari kāore e whakaaetia te urutomo whakahīhi ki ngā whakataunga kaupapa a te hapū he kimi pōti noa iho te take.

Te mātāpono o te kanohi kitea

Ki te āta wānangatia, ka marama ko te kanohi kitea tētahi o ngā tino mātāpono o te ahi kā. Mō te hunga e whakauru atu ana ki ngā kaupapa whakatau a te hapū, me mātua whakaae te hapū ki tōna kanohi kitea e whakaheia ai te ahi kā ki runga ki a ia. I te mea he mana motuhake tō te hapū, mā rātau te kī kua eke te tangata ki te taumata o te kanohi kitea, ā, kua wātea te uru atu ki te hapū ki te tahu i tana ahi. Mā te hapū e kākahu te mana ahi kā, e hara mā te tangata

kotahi noa iho i runga i tōna whakapapa.

Tuarua, ko te whakaae o ētahi atu hapū ki te mana kanohi kitea o te tangata ki roto i tōna hapū. Ehara i te mea mā te whakaae a tōna ake hapū anake, engari kia whakaae hoki ngā rangatira o ētahi atu hapū ki tōna mana. Ko te kanohi o taua tangata e tika ana kia kitea e kōrero ana, e whakatau kaupapa ana i runga i te marae. Koinei tā ngā rangatira o ētahi atu hapū i manako ai.

Ko te kitea o ngā kanohi tauhōu i runga i te marae tētahi kaupapa hai whakaoho i te iwi rāwaho me te iwi rāroto. Ka rere te pātai, 'ko wai hoki tērā?' Ahakoa kai te mōhio te iwi ki te kanohi o taua tangata, ko te āronga kē o te pātai ko tēnei nā, 'he aha tāna mahi i konei?' Koinei ngā pātai ka puta inā kitea te kanohi tauhōu. Ehara i te mea mā te hapū anake tērā pātai, engari he pātai e whānui atu ana i te hapū. Kai roto hoki i te kanohi kitea, i te kanohi kua taunga ki te hapū me ētahi atu hapū, e mana ai te kaupapa whakatau kōrero a te hapū. Ka mōhio hoki te iwi, me mātua ahi kā rātau kātahi anō ka whai wāhi ki te uru atu ki ngā whakatau a te hapū.

Te kaha o ngā pānga

Ko te kaha o te taura whiri i ngā pānga ki te hapū tētahi kaupapa kia āta tūhuratia. Kai reira anō ngā kaupapa pērā i te take tuku whenua hei tūnga marae, ko wai mā kai roto i ngā whenua, ko wai mā i tanumia ki te urupā. Ka whai tikanga katoa ēnei kaupapa ki te hono whakapapa. Mā roto hoki i te kaha o tēnei hononga e kitea ai te roa e tatari ana te tangata ki te uru atu i te tūnga ahi kā.

Mā ngā momo hononga pērā i te tuku whenua, te maha o ngā uri o te tangata kai roto i te urupā, e kitea ai te whai pānga o ōna tīpuna heke noa ki a ia, ki te ahi kā o te hapū. Kua kitea te tapatahi o te whānau ki te ahi kā o te hapū, ā, nā konei i ora tonu ai te ahi kā o te hapū tae noa mai ki nāianei.

I roto i ngā tuku kōrero a o tātatau tīpuna, kāore i hapa tā rātau whakahuahua i o rātau wāhi tapu, i ā rātau mahinga kai kia whai mana ai ā rātau kokoraho. Kore rawa rātau i wareware ki o rātau urupā. Ka taea te pānui i ngā ingoa kai runga i ngā kōhatu whakamaharatanga kia mōhio ai ko wai mā ngā ahi kā i o rātau nā wā, ā, ko rātau hoki te hunga whakatau kaupapa hapū. Nā, ko te hunga mate tēnei e kōrero mai nei, e kī mai nei koinei te hunga whai mana ki te marae. He wāhi pai te urupā ki te titiro i ngā kōrero pono nā te mea me whai pānga rawa te tangata ki te hapū e āhei ai te tanu i a ia ki taua urupā. Ki te kore he pānga, kāore e tanumia ki reira. Nō reira ko te urupā tētahi wāhi e kitea ai te kaha o te tātatau hono ki te whenua.

Ka taea hoki te whakamātau i ēnei hononga i roto i ngā mahi o inātata nei. He rite ki te titiro whakamuri ki ngā mahinga ā tikanga a te hapū me te hunga i whai wāhi ki ngā mahi. Mēnā e hiahia ana ki te pupuri i ngā hononga whakapapa, me ngā hononga tangata ki te hapū, ka kitea i roto i te rēkoata o ēnei mahi. Mēnā kāore anōte whānau kia kanohi kitea ki ngā ūhunga me ngā whakanui rā whānau, me ērā momo huihui a te hapū, koinei tētahi o ngā tohu ki te mātao o te ahi o tērā whānau.

Me pēhea te tahu anō i te ahi? Ko te whakautu poto, mā roto mai i te kanohi kitea ki ngā mahi a te hapū. Ākene ka whāia tērā kōrero inā ake nei.

Ko te kahanga atu o te kitea o te kanohi i te marae ko te terenga atu o te awahi a te hapū i a koe. Ka mutu kua kore te hapū e āwangawanga kia koe, kua kore e titiro korotaha, kua kore e kōhimutia e te ngutu. Kia tuaruatia anō te kōrero o te tātatau whakapapa. He nui ngā hononga whakapapa o te Māori ki ngā hapū me nga iwi, engari kai te tangata tonu te tikanga ki te tohu ko tēhea marae, ko ēhea marae rānei, ka tahuna e ia tana ahi. Ka mutu mā roto mai i te hononga o ōna tīpuna ki taua marae, e māmā ake ai te tahu i tōna ahi. Engari ka kā te ahi, kai reira anōhoki ngā tikanga ahi kā hai whakatutukitanga mā te kaitahu i te ahi.

He pērā anō te whiwhi pānga i roto i ngā whenua o te hapū. Koinei tētahi o ngā tohu o te tata o ngā hono. I te wā i tīmata ai te tuhi i ngā ingoa o ngā tīpuna i whai pānga ki ngā whenua i te rautau 1800, ka noho tēnei hai hononga mō ngā whakatipuranga ki te whenua. E mōhio ana hoki tātatau ki te hītori o te tuhi ingoa i taua rautau; kāore ētahi ingoa whānau i tuhia! Nō reira ahakoa te kore e kitea o ngā ingoa i runga i te rārangi, kāore e katia te mana ahi kā o tētahi whānau. Nā te aha? Nā te whakapapa i āhei ai. Hāunga tērā, ko te pupuri i te mana whenua tētahi o ngā tino mātāpono o te hapū e mau tonu ai tōna mana. Mā tēnei e taea ai e te hapū te whakaae ki o te tangata ki te hapū inā kore he hononga pānga whenua. Engari mā te whakatinana i ngā tikanga o te ahi kā e uru tūturu ai te tangata ki te hapū.

E kore hoki e wareware te hapū ki tō rātau aho rangatira. He mea nui te rangatira ki te hapū, ā, ka whakawātea te hapū i tētahi wāhanga mana ki te rangatira. Ko rātau kai te pakanga mō te mana o te hapū.

Tikanga

Hai kupu whakatuwhera, mātua mai i te whakamārama i te tikanga Māori. Ko te tikanga he kaupapa whakahaere tika i te iwi, ā, mā roto mai i te tika o ngā whakahaere i te iwi, e puta ai tōna ihu, e pai ai tāna noho, e mārāma ai te ahu whakamua ki tōna ānamata. Kai roto hoki i te tikanga ngā huarahi whakatikatika mēnā ka taka he raruraru, ka tapoko rānei ki te hē. Ko ēnei tikanga me ōna mātāpono e mōhiotia whānuitia ana nā te mea kua roa e mahia ana kua tāngia ki te ngākau o te Māori.

Ko te nuinga o ngā tikanga, he tikanga iho matua, arā, he tikanga i takea mai i tētahi tikanga atua (Temara, 2011) Koinei ngā tikanga kāore e taea te whakarerekē, engari e taea ana te whakamāori me te kawē ki te pae o taua tikanga. Ka tawhiti atu i te pokapū o te tikanga, ka memeha haere te tikanga, engari kai roto tonu i te pae o te tikanga (Temara, 2011). Tuarua, e taea ana e ia whakatipuranga te hoatu i tāna whakamāoritanga kia hāngai ki ngā ukauka o tō rātau ao.

Ko ētahi tikanga e kīa ana he tikanga teretere, he tikanga nā te tangata i hanga, kāore hoki ōna whakapapa ki tētahi atua (Temara, 2011). Ko ēnei tikanga e taea ana te whakarerekē, e taea ana rānei te whakahou. Tuarua, he rerekē te whakamāori a tēnā iwi, a tēnā iwi i tētahi tikanga. Ki ētahi iwi he kawa te tikanga a tētahi atu iwi, engari kai te whai tikanga te iwi hai ārahi i a rātau ki tētahi putanga pai. Engari ko ngā tikanga whakaawe, ko ngā tikanga iho matua e mōhiotia whānuitia ana e ngā iwi.

Te whakatau kaupapa i roto i te hapū

Ko te mana rangatira o tuawharere tētahi o ngā tikanga hai whakarāpopoto i konei. He rangatira tōia hapū, ā, ka whakahuia ngā hapū ki raro i te iwi. He rangapū rangatira nō ngā hapū hai whakahaere i te iwi, ka mutu, ka noho ko tētahi o aua rangatira hai manukura mō rātau. I ētahi wā, ka kīa taua momo rangatira he ariki. Ko te kāhui rangatira nei me tō rātau ariki ka whakawhirinaki ki ngā hapū hai amo i tōrātau rangatiratanga. Me te aha, me kaha tonu te ariki me te kāhui rangatira ki te whai i ngā mātāpono tōrangapū, ki te whakaata hoki i ngā whakaaro o te iwi kia whai ai te iwi i a rātau nā te mea ko te tautoko a te iwi tō rātau mana. Ki te kore te iwi e tautoko, kua kore he mana rangatira.

Otirā, kai te iwi anō te mana whakatau kaupapa. Ka noho te iwi ki te kōrero, ki te whakawhitiwhiti whakaaro, i ētahi wā, tautohe iho. Kāore he pōti pēnei i ngā tikanga o nāiane, engari ka kōrerohia te kaupapa kia ōrite katoa te nuinga o ngā whakaaro o te iwi, kātahi anō ka tau te kaupapa. I roto i ēnei kōrero kai reira hoki ētahi pū kōrero, ētahi tāngata matatau, whai tūranga teitei, e ārahi ana i ngā whakaaro, e whakauru ana rānei i ō rātau whakaaro ki roto i te kaupapa. He ika-ā-Whiro tēnei momo, he rangatira anō, kai a rātau ngā pūmahara, kua taunga hoki ki te whakatakoto i ngā whakaaro o te hapū. He mana ā rātau kupu, ka riro hoki mā tēnei momo e taki ngā whakaaro o te minenga ki tētahi whakatau pai. Ko te mahi a te manukura, a te ariki rānei, he whakamana i taua whakataunga.

Te Whakapapa

Ko te whakapapa tētahi o ngā tikanga tapu a te Māori. Koinei te kaihono i te Māori ki tōna iwi, ki tōna taiao, ki te ao wairua, ki te ao atua (T. Kruger, kōrero ā waha, 2004). Mā te whakapapa e māori ai te Māori - ki tāna i hiahia ai. Tērā hoki te whakaaro mā te whakapapa ki tētahi hapū e whai mana ai te tangata ki te whakatakoto whakaaro, e whai tika ai rānei, ki taua hapū. Ae, he wāhi anō tō te whakapapa ki roto i te hapū, engari ko tāku e tohe nei, kāore e taea e te whakapapa anake te whakatōi te mana o te tangata ki roto i ngā whakatau a te hapū.

He nui ngā toronga whakapapa o te Māori, he nui ōna pānga hapū, pānga iwi. Engari ka tohu te Māori ko ēhea hapū āna ka whai. Ko ngā hapū i tohua e ia, nā roto mai i ōna hononga whakapapa, engari ka kaha kē atu aua hononga rā mēnā he hononga kanohi kitea tōte tangata ki aua hapū. Ka āpitiria ki te ringa raupā o te tangata ki ngā mahi a te hapū, kātahi ka kaha kē atu.

Ko Te Arawa tētahi tauira pai hai whakaata i tāku e tohe nei. He iwi nui engari he 'whānau' kotahi te rite o te nohonoho o ngā hapū me ngā iwi i ngā moana o Rotorua. He whanaunga katoa rātau i raro i tō rātau karangatanga Arawa, engari he motuhake te mana o ia iwi, o ia hapū. Kai ia hapū te mana whakahaere, te mana kōrero mō ō rātau marae, whenua, tika, āhua tangata, mana motuhake. Kai te kitea atu hoki e te rāwaho te mana o ia hapū, o ia iwi. E mātua ana te rāwaho

ki te whakakotahitanga e kīa nei ko te waru pūmanawa o Te Arawa. Kai konei tō rātau kotahitanga, kai konei hoki tō rātau mana motuhaketanga. E taea ana e rātau te whakapapa ki a rātau anō engari kāore e taea te pekepeke haere ki roto i ngā hapū katoa. Mēnā ko te whakapapa anake te tohu o te whai mana ki ngā kōrero whakatau a te hapū, kāti ka whai tikanga a Rangiteaorere o Te Arawa ki te karanga i a Tūhoe hai tuarā mō rātau nā te mea he tamaiti a Rangiteaorere nā Tūhoe tipuna. Nā Rangiteaorere hoki te whakatauāki nei, 'he kotahi nā Tūhoe e kata te pō'. Ko te tokopae o Tūhoe i te tau 2011 e 32,000 tāngata.

Nā, he mate kai konei, engari ko te ngako o te tautohe ko tēnei nā: kia tūpatō te whakawhirinaki ki te whakapapa anake hai whakauru i te tangata ki ngā whakatau a te hapū, ā te iwi rānei. He roa ngā tātai whakapapa, ka mutu, tae rawa iho ki te whakatipuranga o te kaikōrero kua tawhiti kē i te tipuna hono i a rātau. Hai konei kua mōioio te tātai hono, ā, mā te pakanga nui ka tukuna atu te tangata ki te hapū. Mēnā kua kaha rawa te mōioio, kāore te tangata e tukuna atu ki roto i te kāhui whakatau kaupapa o te hapū.

Hei tauira ake, he whakapapa tata ō mātau Temara nei, ki a Ngāti Porou, ki a Ngāti Hineuru, engari e mōhio ana mātau ko tēhea iwi e whai mana ai mātau, ko ēhea iwi e mana kore ana mātau, ahakoa ngā tātai whakapapa. Mōku ake nei, he hononga ōku ki a Ngāti Pikiao o Te Arawa, engari e kore au e kitea e whakatakoto tikanga ana ki reira, kai kīa mai e ngā mea o reira hoki atu koe ki a Tūhoe pahupahu atu ai'. Kua kīa mai hoki mātau e Pouroto Ngaropō he pānga ō mātau ki roto i a ia, ā, kia hoki atu mātau ki reira. Kua oti te kōrero, e taea ana e te Māori te hono i a ia ki ngā iwi huhua mā roto mai i te whakapapa.

He aha te whakapapa ki te kore te hapū?

Kia tōwaitia taku kōrero; ehara mā te whakapapa anake e whai wāhi ai te tangata ki ngā whakatau a te hapū ahakoa kāore e taea te whakahē i te whakapapa o te tangata. Nō reira ko te urupounamu ko tēnei nā; he aha te wāhi o te whakapapa mēnā kāore he pānga o te tētahi rōpū ki te hapū?

Mēnā kāore i te whakatinana i ngā mahi a te hapū i raro i te tikanga ahi kā, ko te mahi a te whakapapa he whakaāhei i te tangata ki te tīmata i taua mahi. Inā kōrero mōte ahi kā, ko tōna kupu tauaro ko te ahi mātao. Ko te whakapapa te mōmotu ahi e taea ai e te tangata te tahu anō i tana ahi kua mātao rā. I ētahi atu tauira ko ngā hua o te whanaungatanga i raro i ngā tātai whakapapa, ko te whakakotahi ki te ārai atu i te hoariri, ki te whakatutuki rānei i ngā hua o te whenua e noho tahi ana rātau. Engari he rerekē tēnei tātai hono ki te tātai e ahu atu ana ki te ahi kā. Ko te tauira ko te whakatau manuhiri i runga i te marae. I roto i ngā whaikōrero a te manuhiri, ka whakahuahua rātau i ōrātau maunga, awa, tipuna hai hono i a rātau ki te tangata whenua. Mehe nō tētahi atu hapū, mā te whakapapa e tohu ngā here whanaungatanga. Engari he rerekē tēnei i te hono ahi kā. Ehara i te meā ko tērā momo whanaunga te mōmotu ahi hai tahu i te ahi kā.

Te tahu anō i te ahi me te pupuri i te hono ki te hapū

Kua oti te kī, ko te whakapapa te mōmotu ahi hai tahu anō i te ahi mātao kia uru ai te kaitahu ki te hapū. Engari he huarahi kāore e taea i te rā kotahi, ā, ko te whakapapa te huarahi hoki ki te tahu anō i tō ahi.

Nā, tērā ētahi tāngata kāore e taka ki raro i tērā karangatanga nā te mea kihai rātau i neke atu i te marae. I te kā ō rātau ahi mai iho anō. Koinei te hunga whakahaere i ngā mahi o te marae me te hapu, ko rātau te hunga pupuri i te mana o te marae mō te hapū. Inā haere te tangata ka pirau ai tana ahi, kai te hunga kāinga te huarahi hai hokinga atu mōna mā roto mai i te whakapapa engari he huarahi roa. Tērā tētahi kōrero i rongo ai ēnei taringa e kī ana, inā hiahia te tangata ki te tahu anō i tana ahi, ka whakatata atu ia ki tētahi whānau tata ki a ia, ā, kua roa tō rātau ahi e mura ana, kātahi ka inoi kia noho ia ki te mahana o taua ahi. I te mea kua roa te tangata e ngaro ana, kāore ia e āhei ki te kuhu māori noa atu kātahi ka whakarangatira i a ia. Ehara tēnei i te tikanga e rata ai te hunga ahi kā ki te tangata. Engari ka whakatata atu te tangata kātahi ka inoi tōtōā atu mēnā e āhei ana ia ki te noho i te mahana o tō rātau ahi. Mēnā he hononga whakapapa tō rātau, kua whakaetia mai te inoi. Nā kua noho te tangata. Koinei tāna whakaapataki i a ia ki tētahi whānau kāore tō rātau ahi i weto (D. Ratana, tuku kōrero ki te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi, Waikaremoana, 2002).

I a koe ka noho i te taha o taua ahi, kua tāria e koe te wā e whakawhiwhia ai koe ki ētahi mahi iti nei. Akene pea kai a koe ētahi pūkenga o te ao Pākehā, he tangata mātauranga rānei koe, he tākuta. Ahakoa, kāore koe e āhei ki te whakarangatira i a koe i runga i ō pūkenga. Ko tāu mahi he whakatutuki i te whakatauāki e kī rā 'ko te whakaiti te whare o te ngākau whakaaro nui (W. Milroy, 2011 ki te kaituhi). Ko te mahi a te ahi kā he whakamātau i tō ngākau, i ō kare-ā-roto, i ō whakaaro. Kāore e taea e te tangata tāone, e te tangata o te ao whānui, te hoki atu ka tohutohu i

ngā Māori noho pārae, Māori kai pūhā. Ki te hoki atu koe kātahi ka whakarangatira i a koe, kua whiua atu te tāora whakamaroke pereti ki a koe. Kua kite au i tērā i Waikaremoana i te tau 2002. Kāore i hamumu te ahi kā, engari he kōrero nui i roto i te whiu atu i te tāora ki te tangata whakarangatira i a ia anō. He kōrero nui hoki kai roto i te noho puku, arā, ko te kore e tautoko i ngā mahi hūneinei a te tangata whakarangatira i a ia anō. Ākene rānei kua whiua ko te kōrero ‘e hoki ki Pōneke pahupahu atu ai’. Ki te kore i tērā, ko tēnei nā, ‘tau atu koe ki raro, nōnanahi nei koe’.

Engari he wā tōna kua tonoa koe ki te mahi i tētahi mahi, ākene he mahi iti noa te mahi, ehara i te mahi e rite atu ana ki ō tohu mātauranga, ki ō pūkenga rānei. Ki te oti pai i a koe, kua hoatu anō he mahi. Ki te oti pai tērā, kua tīmata te whakahāngai i ngā mahi ki ō tohu mātauranga. Kai te mōhio te ahi kā ki ō pūkenga, engari koirā ngā whakamātautau i te tangata e hoki atu ana ki te tahu i tana ahi.

Koirā te huarahi i whāia e Tākuta Rangi Mātaamua i a ia ka hoki ki Ruatāhuna. Nō te tau 2000 ka mate tana koroua, kua weto noa atu tana ahi ki Ruatāhuna i ngā tau kē o te 1930. Engari ko tana ōhākī, ko te hoki ki Ruatāhuna tanu ai nā te mea i hiahia ia kia riro ko ia hai huarahi atu mō ana mokopuna ki Ruatāhuna. Kāore i roa i muri mai ka hoki a Rangi-noho-tāone ki Ruatāhuna ka whakatata atu ki tana pāpara whakaangi, tētahi o ngā mana o te hapū. Nāwai e noho ana i te taha o te ahi o tana pāpara, e whakamātautia ana e te pāpara me ētahi atu whānau o te hapū, ka taka te wā ka whakawhiwhia e te pāpara ki te mōmotu ahi, kātahi ka kī atu, “Tahuna tō ahi ki te tūnga whare o ō tīpuna”. Ko te haerenga tērā o Rangi ka whakatū i tana whare, ka tahu i tana ahi. Kua kā te ahi o Rangi, kua noho ko ia tētahi o ngā tino mana o te hapū, ko ia hoki te heamana o te komiti marae. Ka kitea ngā hua kua puta i a Rangi i runga i te marae, kua riro mai ngā utauta hou, kua tōia mai ngā whakaaro o te ao whānui hai whakaawe ake i te marae. Kua takoto tana rautaki ki te whakaora ake i te paepae whaikōrero me te paepae karanga o tana hapū. He tangata e muia ana e te hapori o te hapū, e te hapori hoki o Ruatāhuna. Kua mana tana ahi ki te hapū, kua tautoko hoki ngā hapū o Ruatāhuna i tana ahi. He tauira pai te tauira o Rangi Mātaamua.

Ko te tino whāinga o tēnei wāhanga ko tēnei nā. Mēnā kua weto tō ahi, kāore rānei ō ahi, ko te whakapapa te huarahi atu mōu ki te tahu i tōahi kia ahi kā ai koe. Ka whakatata atu koe ki te ahi o tētahi whānau tata ki a koe, ka inoi kia noho koe i te mahana o taua ahi. He wā roa koe e noho tahi ana i te ahi o ō huānga. Ko tōmahī he tahutahu i taua ahi whānau, he kohi wahie mō te ahi, he tahitahi i te takuahi kia mā. He whakamātautau ēnei e kupu whakaritea nei e au. Ki te hipa koe i ngā whakamātautau hinengaro, whakaaro, kare-ā-roto, kua tīkina atu e te rangatira te mōmotu o te ahi o te whānau, kātahi ka whakawhiwhi ki a koe. Ko tō mahi he tiaki i taua mōmotu ahi, kātahi ka whakamahi i taua mōmotu hai tahu i tōu ake ahi. Kātahi anō koe ka kīa he ahi kā.

Ngā Māori noho tāone, ngā whanaunga kua motu te taura

Ko te hunga kua wehe atu i ngā marae kāinga tētahi matapaki nui. Mō tōku iwi, iti iho i te 5000 ngā Tūhoe kai ngā marae kāinga e noho ana, neke atu i te 27,000 kai waho i te rohe. Ko te pātai i raro i te kaupapa ahi kā ko tēnei nā; ka pēhea te nuinga o Tūhoe e noho mai rā i waho i te taiapa e ai ki tā Te Kapunga Dewes i kōrero ai i mua ake rā? Ko te whakautu, kia mau mahara ki ngā marae me ngā nōhanga hapū. E 34 ngā marae o Tūhoe, ka mutu kai te rohe o Tūhoe te nuinga e tū ana. Mō te hunga kai waho o te taiapa, ko te mahi he hono anō i ngā taura ki aua marae. Me pēhea? Mā te kanohi kitea i tēnā wā, i tēnā wā. Ahakoa kai Pōneke e noho ana, ko tāu mahi he hokihoki i ngā wā e wātea ana, ki ngā tangihanga, ki ngā hui tangata ora. Mā te kanohi kitea e mau tonu ai ngā hono, e rongohia ai tō reo ki te marae me te hapū. Engari he pae anō tō tēnei momo tikanga, ā, kāore koe e ahi kā mā roto mai i tēnei tikanga, otia, ka māmā ake te hurahi ki te ahi kā.

Ngā raruraru - me pēhea te whakaora?

Ki te tipu he raruraru ki roto i te hapū, me āta matapaki taua raruraru. Tirohia te mana ahi kā, ko wai mā ngā uri o te hunga kai ngā urupā e tīraha ana, ko wai mā i tuku whenua mō te hapū, kai hea ngā pānga whenua o te hapū i roto i te rohe, ko wai mā ngā rangatira. Ki te mārāma tērā, āta matapakitia tā rātau e tohe ana. Mēnā e pokea ana rātau e te tokomaha rāwaho, kāti, he mea mōrikarika tēnei i raro i ngā tikanga o te ahi kā.

Tuarua, mēnā ko te raruraru kai roto i te whakataua a te hapū i tētahi kaupapa nui, me whakatika taua raruraru, kāore e pai kia noho tāwewē. Ko te punga o te taumata whakahaere i te Māori kai roto i te whānau me te hapū. Mēnā he raruraru ka taka ki te hapū, kua tahuri te hapū ki te whakatikatika i taua raruraru i mua i te haerenga ki te whakataua i ngā kaupapa nui.

I roto i a Te Arawa, kia whai whakaaro ōna iwi katoa ki tēnei tikanga. Ko Rangiteaorere tētahi o ngā pūmanawa o te Te Arawa. Mēnā ka hē tētahi o aua manawa, ka mōioio a Te Arawa whānui. Ki te taka he raruraru ki a Rangiteaorere, ko te mahi a Te Arawa he āwhina i a ia kia hoki anō tōna ora. Mēnā ka ora tērā o ngā manawa, ka ora hoki a Te Arawa.

Mā te tokoiti e whakahaere te tokomaha?

I ngā wā o tāukiuki, he iwi he rohe, he iwi he rohe. Kāore te Māori o Tūhoe e haere ki te rohe o Ngāpuhi noho ai, te Māori rānei o Te Arawa e haere ki te rohe o Ngāti Kahungunu noho ai. Nō reira i ngā marae kāinga katoa e noho ana te iwi me ngā hapū, rātau katoa he ahi kā.

I ēnei rā, kua korara te Māori, kua noho i ngā whenua o ētahi atu iwi. Ko te nuinga kai ngā tāone e pūwhenua ana. Ka mahue tahanga ngā marae, te nōhanga o ngā hapū. I raro i te noho a te Māori i ēnei rā, ā, i raro hoki i ngā tikanga o te ahi kā, kai te hunga tokoiti te mana whakahaere.

Nā, kua tae ki ngā kerēme raupatu, kua tipu he mate. Ko te hiahia o ngā iwi kāinga, mā te hunga kai te noho tonu i ngā rohe hai whakahaere ngā kaupapa kerēme me ngā tahua kāpeneheihana. Kai a rātau te mana motuhaketanga Engari arā atu ngā whakamārama o te mana motuhake, ehara i te mea e kī ana kia noho te mana i tētahi wāhi kotahi, i roto rānei i ngā ringa o te tokoiti. He whakamāramatanga tērā nā ētahi tohunga matapaki i ngā tikanga Māori. Ka pēhea mēnā ka whakatakotohia tētahi whakaaro e kī ana kia taka te mana ki te tokomaha. Ākene koirā kē te mana motuhaketanga. Koirā hoki te tikanga o te ao pōpōti. I raro i tērā tikanga pōpōti, ka hinga te kāwanatanga o Āwherika ki te Tonga, nā te aha, nā te mea ko te tokoiti i te whakahaere i tō rātau mana ki runga i te tokomaha. Kai te pērā hoki ngā pakanga i Tunihia, i Ihipa, i Rīpia, ā, kua tae i nāianei ki Hiria. I roto katoa i ēnei whenua, ko te tokoiti i te whakahaere i te tokomaha, ko rātau i te kī me pēnei te noho, ki te kore e pai ki a koe, kia ahatia? Koinei pea te mōioio o te ahi kā i raro i ngā whakaaro o nāianei.

Ahakoa i te ao Māori, kua nui rawa ngā Māori e tipu ake ana i waho o ō rātau rohe ā iwi. Me te aha ko rātau te hunga e whai ana i ngā tūāhuatanga o te ao whānui pērā i te whai rawa, i te whai mātatauranga anō hoki, ka mutu, ko te puna mātaturanga o ngā iwi kai waho kē e noho mai ana. Ko te mate kai mua o te ahi kā, kai oho te tokomaha, ka mate te tokoiti pērā i Tunihia me Ihipa.

Heoi ka waiho tērā whakaaro ki te ngākau o te kaipānui hai matapakitanga māna.

Kupu whakatepe

Kua takoto aku whakaaro mō te tikanga o te ahi kā me te mana whakatau o te hapū. E kī ana ahau, ko te mana whakatau, kāore i tuwhera ki te katoa ahakoa e taea ana e rātau te tātai i ō rātau whakapapa ki taua hapū, engari i taka ki te hunga ko rātau kai te atawhai i te marae, ko rātau ngā ringaringa me ngā waewae e oti ai ngā mahi. Waihoki ko rātau te ahi kā.

Mō te hunga kua mātao ngā ahi, mā ō rātau whakapapa e āhei ai rātau ki te tahu anō i ō rātau ahi, engari ākene pea he wā roa e tatari ana kātahi anō ka tutuki. He nui hoki ngā whakamātautau e āhei ai te tahu anō i taua ahi. Ka mutu mō te ahi kā, ko tāna mahi he whakahaere i te hapū i runga i te whakaaro nui me te whai whakaaro ki te hunga kāore anō kia kā ngā ahi.

Ahakoa kāore i tuhia ngā ture me ngā tikanga ki runga i te pepa, engari i tuhia ki te ngākau o te Māori, ā, e noho mārama ana aua tikanga. Ko te whakatinanatanga o aua tikanga ka waiho mā te ngākau pūmahara o te ahi kā. Kāore hoki e kore, ka hē te whakatinana i aua tikanga i ētahi wā, engari kāore i tika kia riro mā te pānga whakapapa anake e mate ai te mana o te ahi kā.

Inā taka he raruraru nui ki te hapū, ko tā te tikanga e whakahau ana kia āta whakaarotia, kia kaua e hohoro ki te tinei i te ahi, engari kia tāria te wā, kia mahea ngā whakaaro i mua i te whakatikatanga i te hē. Ki te hohoro rawa te rere ki te whakatika, ākene ka tineia hoki ko te mana ahi kā o te iwi whakatinana i te mana o te marae. Kia maumahara, ko te ahi kā te mauri o te mana o te hapū ki te whenua.

Whakapuakanga

Best, E. (1972). *Tuhoe* (Vol. 1). Pōneke, Aotearoa: AH & AW Reed.

Pihama, J.S. (2005). *Māori ancestral sayings* [Occasional Paper, Series 6]. Kirikiriroa, Aotearoa: Matahauariki Institute.

Temara, P. (2011). Te tikanga me ngā kawa. *Te Kōtīhitihī: Ngā Tuhinga Reo Māori*, 1(1), 9-16.

Ngā Kaikōrero

Te Whare Kōrero o Tūhoe. (1997, 2001, 2004).

Tamati Kruger. (2004).

Des Ratana. (2001, 2004).

Wharehuia Milroy. (2011).

Wayne Ngata. (2011).